

Fataburen 1986

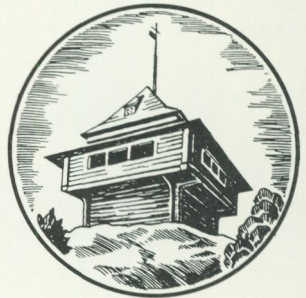
Fataburen

1986

Husdjuren och vi

Fataburen

1986

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by Roger Tanner

Omslagsbilden föreställer smågrisar på gurkfält vid Gullbrandstorp,
Halland. Foto Gunnar Lundh 1936.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1986

ISBN 91 7108 264 6

ISSN 0348 971 X

"Ha det förspänt"

– med häst eller oxen som dragare?

Pablo Wiking-Faria

Nils Holgersson flög fram över Östgötaslätten. Långt under sig såg han plöjande oxar. "Oxarna rörde sig så långsamt på åkrarna, att det inte kunde märkas, att de flyttade sig, och gässen ropade till dem: 'Ni kommer inte fram förrän nästa år. Ni kommer inte fram förrän nästa år.' / . . / På några ställen drogs plogarna av hästar. Dessa gick fram med mycket större iver och hast än oxarna, men gässen kunde inte låta bli att retas med dem heller. 'Skäms ni inte att sköta

oxagöra?' – 'Skäms ni inte att sköta oxagöra?' " (Lagerlöf, s 223).

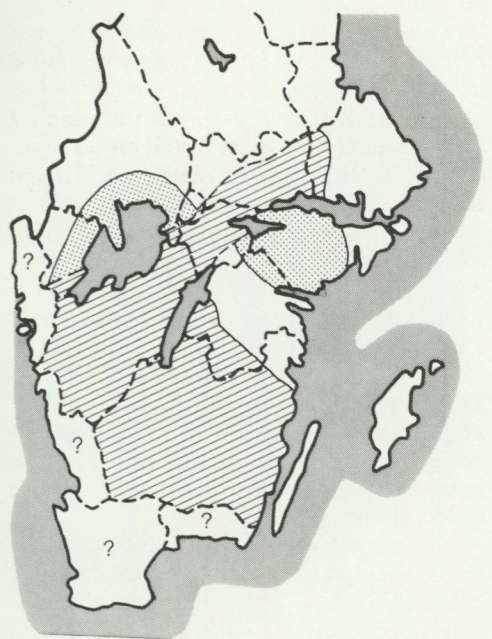
År 1906, då Selma Lagerlöfs bok kom ut, höll hästarna på att ta över oxarnas roll vid plöjningen. De gjorde nu det som förut var "oxagöra". Hästens frammarsch var en process som pågick i hela södra Sverige runt sekelskiftet.

Men var det att oxarna "rörde sig långsamt", som gjorde att de blev utmanövrerade? Denna artikel ska undersöka och disku-

*Mjölken transporteras snabbt och lätt till mejeriet. Det tunga vedlasset får ta lite längre tid på sig. Troligen är detta vid Hölö kyrka i Södermanland.
Foto A. Blomberg.*

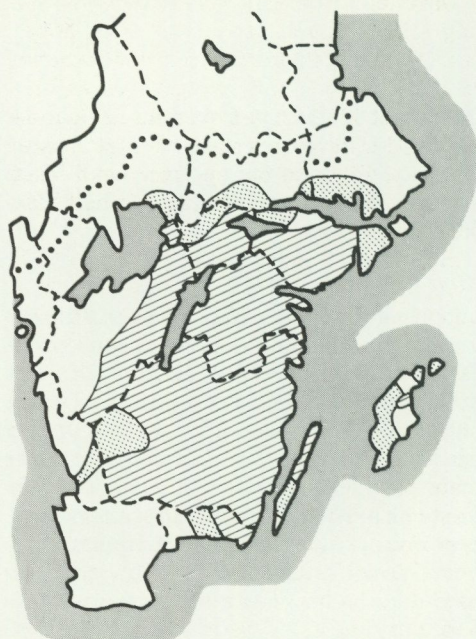
Karta 1. Dragdjur i Sverige 1571.

- Fler oxar än hästar
- Fler hästar än oxar, men ganska många oxar
- Hästen helt dominerande
- Landskapsgräns

Anm: Det fanns även en del hästar i oxområdet.
Källa: Lundman.

Karta 2. Dragdjur i Sverige 1902.

- Fler oxar än hästar
- Oxarnas antal 50-100 % av hästarnas
- Hästen helt dominerande
- Landskapsgräns
- ... Sydgränsen för fåbodar - "fåbodgränsen" - vid 1800-talets slut

Källa: Sveriges jordbruk s 191-193.

tera orsakerna till att oxen ersattes av hästen. Artikeln behandlar också varför man längre tillbaka i tiden föredrog oxar som dragare i vissa landsändar medan man i andra valde att använda hästar. Det är lantbrukets dragare som behandlas. Textstädernas eller militärens dragdjur tas inte upp.

Även om flera olika orsaker har nämnts till varför landsbygdens befolkning valt att hålla sig med den ena eller den andra typen av dragare, har nästan ingen systematisk undersökning gjorts. Den som mest noggrant har analyserat frågan är nog BH Slicher van Bath i sin bok om Västeuropas agrarhistoria från 1966. Denna artikel blir

ett bidrag till analysen utifrån främst svenska exempel.

Var hade man oxe resp häst?

Bertil Lundman har med hjälp av skatteuppgifter till Älvsborgs lösen 1571 kunnat göra en utbredningskarta över oxars respektive hästares förekomst. På karta 1 ser vi att oxen var det dominerande dragdjuret i Småland, Västergötland och Närke-Västmanland. Ganska vanlig var oxen också i östsverige samt i södra Dalsland-Värmland. Hästen var totalt dominerande i norra Sverige. Eftersom de sydligaste och västligaste delarna av landet inte tillhörde Sveri-

ge 1571, har vi inga uppgifter därifrån.

Därefter dröjer det 300 år innan vi har några heltäckande studier av olika dragares förekomst. På karta 2 ser vi situationen 1902. De mest anmärkningsvärda skillnaderna mot 1571 är, att oxen nu är dominerande på Östsveriges slätter och att hästen ensam tagit hand om spelrummet i Väst-sverige. Vi ser också att Skåne är helt häst-dominerat.

Hur förhållandena var under 1600-, 1700- och 1800-talen har vi bara spridda uppgifter om. Mälardalen verkar rätt tidigt ha blivit oxdominerad. Nordgränsen för oxens utbredning vid 1800-talets mitt tycks enligt uppteckningsmaterial ha gått något norr om vad karta 2 visar, dvs något norr om Mälaren. Likaså var oxen enligt detta material betydligt mer använd i västra Västergötland-Bohuslän. I gränzonen mot norr (jag har bara undersökt Uppland och Värmland) har oxar funnits mest på herrgårdar och torp, medan bondgårdarna hållit sig med hästar. Hästen var helt dominerande norr om fäbodgränsen, även om det fanns enstaka områden med en mindre andel dragoxar.

Antalet dragdjur per gård är nästan helt undersökt, men det tycks ha funnits ett ganska stort område i Mellansverige, där en del bondgårdar kunde hålla sig med två par dragare, alltså både hästar och oxar. På 1700-talet hade man tex på Skaraslätten 1 par hästar och 1 par oxar per gård, medan man i Falbygden hade 3 hästar och 1 oxe i genomsnitt.

För Skånes del är uppgifterna motsägan-de. De flesta bilder från landskapet från 1700-talet, visar oxar som dominerande

dragare. Samtidigt finns det uppgifter om att bönderna höll många hästar. Även för Danmark är bilden motsägelsefull. Klarlagt är emellertid att hästen var dragdjuret nummer 1 i norra Tyskland, Nederländerna, nordligaste Frankrike och i England. I övrigt dominerade oxen i Mellan- och Syd-europa. I Norge, större delen av Finland samt i Ryssland användes hästar.

Oxens minskade betydelse i hela Sverige från slutet av 1800-talet kan studeras i tabell 1. Från att det 1880 fanns nästan lika många dragdjur av de båda sorterna, minskade oxarnas andel drastiskt – speciellt efter sekelskiftet – och var 1944 mindre än 1 % av antalet hästar. I Småland levde bruket av dragoxar kvar längst; åtminstone till år 1977 enligt Barometern. Men då hade också hästen nästan överallt fått vika för traktorn.

För- och nackdelar med olika dragdjur

Här följer en diskussion som, utan krav på att vara fullständig, söker ge en bild av varför lantbrukaren valde det ena eller andra dragdjuret.

Kostnaden för foder

"Oxen var även lättföddare och nöjde sig med mindre och sämre foder än hästar", säger en meddelare från Uppland (EU 21407). Så gott som alla sagesmän instämmer i detta och betonar oxens billigare foder. Hästen krävde hö och säd (havre eller korn), medan oxen nöjde sig med halm och lite hö. Hästen var alltså mycket dyrare i drift.

Tabell 1. Antalet hästar och oxar i Sverige 1880–1944 (i tusental).

År	1880	1890	1900	1910	1920	1932	1944
Vuxna hästar	395	409	453	491	528	530	424
Oxar	289	254	219	153	58	13	3

Källor: Jordbruksatlas 1937 o 1952, Juhlin-Dannfelt s 84.

Lindeqvist anser att hö vore bäst även för oxar "men kommer sällan i fråga... emedan det i så fall vore bättre att underhålla hästar". (s 37.)

Gårdens ekonomi var därför viktig för, om man kunde hålla häst eller ej: "Oxtorpet var mindre än hästtorpet" (EU 18972). Likaså var det av stor betydelse om man bodde i skogsbygd med gott om ängsmarker, eller om man hade sin gård på slätten. I skogsbygden fanns det mer hö till hästarna, på slätten mer halm till oxarna.

Ett alternativ för skogsbonden var ju att – som i Småland – använda höet till oxuppfödning, dvs att ha fler oxar än vad man behövde för gårdens drift och sälja för avsalu.

Slättbondens enda möjlighet att få fram tillräckligt med säd och hö för hästar var att höja sädesproduktionen, och helst att införa ett cirkulationsbruk med vallväxter till hö. Slicher van Bath kopplar samman tresädets införande i nordvästra Europa med hästens införande som dragare på slätterna där. Tresädet gav så mycket säd att hästar kunde födas på det.

Både frågan om gårdens bärkraft, ängsmarkstillgången samt åkerproduktionens utveckling fick alltså betydelse för om man skulle välja häst eller ox. Men i samtliga fall var oxen billigare.

Köttvärdet

Otivelaktigt var oxens köttvärde vid slakt många gånger högre än hästens. "En häst var värdelös då den blev obrukbar" (EU 21407). Vikingarna åt gärna hästkött, men med den kristna trons införande blev hästköttet mer eller mindre tabubelagt. Slaktvärdet blev minimalt och har så förblivit ända in i vår tid.

För att föda upp oxar till slakt behövdes det dock en marknad. Närhet till städer eller bruksbygder kunde därför stimulera oxuppfödning. Småland och angränsande områden hade både närhet till städer och en viss hötillgång för att kunna göda slakt-oxar. Man byggde upp ett helt förädlings-system, där småbönder och torpare födde

upp stutar och tämjde dem till oxar. Efter ett par års utnyttjande som dragare såldes de till större bönder, vilka också använde dem som dragare en tid för att därefter lägga på dem till slakt. "En ox växte i peng-
ar." (Erik Andersson.)

I ett senare skede, när köttproduktionen specialiserats än mer, övergick man till att föda upp speciella köttdjur istället för drag-oxar. Ett dragdjur är ju egentligen inte byggt för köttproduktion: det har sitt framparti mest utvecklat, medan det viktigaste vid köttproduktion är en stor bakkropp.

Dragkraften

"Stark som en ox" och "lägga manken till" (manken = oxens nacke), säger vi, men några liknande uttryck finns mig veterligt inte om hästens styrka.

Jag har inte stött på några mer vetenskapliga mätningar av skillnaden i dragförmåga mellan hästar och oxar i äldre tid, men det verkar allmänt som om oxen ansatts starkare. Enligt Slicher van Bath krävde tunga jordar och tunga redskap oxar. Med lätta jordar eller lättare plöjningsredskap kunde hästar användas. En meddelare från Värmland berättar: "På herrgården satte de oxar i par, om det var något tungt som skulle köras. Oxen var starkare och uthålligare än hästen. /.../ Så körde vi allt grovt med dem /oxarna/. Vi hade dem tex att köra järn till Grums med." (EU 18972.)

Två faktorer spelade dock en väldigt stor roll för dragkraften: djurets ras samt anspänningsmetoden. Det är främst för hästen som förhållandena ändrats. Den äldre svenska hästrasens historia är ganska dunkel. I södra Sverige verkar den ha varit av en mycket liten typ, ganska snabbfotad, men med rätt svag dragförmåga. Eventuellt var hästen i Nordsverige något kraftigare, i vilket fall var den nordsvenska hästen mer anpassad till förhållandena i sin omgivning. Den nordsvenska hästen blev ju kvar (om än i förädlad form), medan den sydsvenska i stort sett försvann efter det att ardenneren införts. Ardenneren var minst

Oxar var genom sin styrka utmärkta till plöjning. Här på slätten i norra Västergötland 1931. Foto John Granlund och Tage Heimer.

lika stark som en oxe.

Hästen, i motsats till oxen, gick utmärkt att klövja – en fördel i väglöst land, tex på väg till fäbodrar och i skogstrakter. Å andra sidan, vilket bl a White har påpekat, så var länge hästens anspänning för åkdon eller redskap ineffektiv. Först när halsselen avlöstes av bröstselen vid medeltidens början kunde dragförmågan anses någorlunda utnyttjad. Lokorna innebar ytterligare ett framsteg.

Oxar drog nästan alltid i par med ett ok mellan sig. Hästen hade fördelen att den lätt kunde dra i enbet. Detta kunde vara en fördel tex när man började skaffa de nya maskinerna vid 1800-talets slut, som häst-räfsa, slättermaskin etc. Dessa skaffades då först i en billigare enbetsversion. Att här reda ut hela frågan om selning och okning blir dock alltför komplicerat.

När man i äldre tid behövde stor dragkraft var oxar alltså att föredra. Detta gällde främst vid plöjning och harvning, men även vid tunga foror, tex järntransporter.

Snabbheten och användbarheten vid långfärd

Hästen var betydligt snabbare än oxen. Från 1500-talets Frankrike finns det uppgifter om, att en häst var 3–4 gånger så snabb som en oxe. Kanske detta är överdrivet, men påpekanden som, att "man satte värde på hästens större snabbhet" (EU 33052) eller, att oxen "blev snart trött vid längre resor och för tålmodsam med dennes saktare gång" (EU 21407), är mycket vanliga. Oxen sprang bara när den fick styng – en sorts bromsbett. – Att några meddelare framhåller oxarnas snabbhet,

Att sko en oxe var en ganska knepig uppgift. För att hovslagaren skulle komma åt klövarna hissades oxen upp i läderremmarna i ett skostall. På bilden ett skostall från Vist socken i Östergötland 1931. Foto S. Erixon och O. Ekberg.

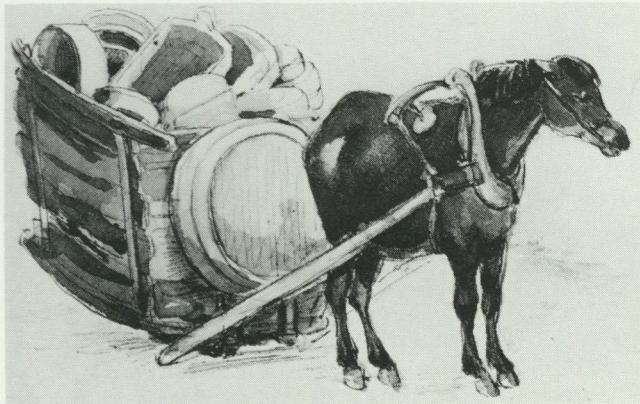

får nog snarast anses bero på att frågelisorna om dragoxar gått till de få som fortfarande på 1940-talet hade hand om oxar och därför kanske ibland haft en tendens att idealisera dessa.

Vid vilka tillfällen behövde man då ett snabbare dragdjur? På gården kunde det vara en fördel att jordbrukets bråda arbeten klarades av snabbt, tex att man kvickt fick in hö och säd. "Med Hästen lider Åkerbruket särdeles Bärningen mycket fortare", skriver 1600-talsförfattaren Rålamb

(ur Granlund s 150). Även när slåttermaskiner och såningsmaskiner började utnyttjas gällde det att hinna med att använda dessa under den bästa väderleken.

Vid alla längre transporter var snabbhet en fördel. Men ett första hinder för att ge sig ut på långfärd med oxen var, att den då måste skos. Annars skulle klövarna förstöras. En häst i arbete var ju alltid skodd, medan en oxe normalt inte var det. Skoning av en oxe var dessutom en komplicerad affär. I de flesta fall måste ett speciellt sko-

I norra Sverige användes hästen bl a för att avsätta hemslöjdsalster. Här är det svepkärl från Dalarna. Teckning av Fritz von Dardel (1817–1901).

stall användas. Oxen hade nämligen – i motsats till hästen – svårt för att lyfta upp ett ben, när den skulle skos. Skostallet var en sorts stöd- och lyftanordning, något som inte kunde finnas på alla gårdar, utan bara t.ex. hos smeden.

Långfärdsresor kunde behövas för att transportera varor till och från gården. T.ex. hade man i skogs- och fäbodistrikten hö i lador långt borta, vilket måste forslas hem. Det kunde också vara så att gården hade produkter som måste avsättas: slöjdvaror eller jordbrukets överskottsprodukter och i senare tid – skogsprodukter. Man kan nog säga, att ju mer marknadsinriktat jordbruket var – ju större behov av hästar hade man.

Körslor med träkol och ved för bruk, gruvor, skogsbolag etc kunde ge inkomster. Transporter kunde även vara påtvingade, t.ex. skjutsning av resande eller skjutsdagsverken man måste göra åt en herrgård.

Om nu det utförda arbetet gick snabbare återstod en fråga – kunde den intjänade tiden användas till något? Här hade slättbygdsbonden ofta en annan situation än skogsbonden. Den förstnämnda hade ju ofta inga bisysslor att ta till, han kunde knappast heller ge sig till att arbeta med nyodling eller stenbrytning, medan skogsbonden alltid kunde hitta en alternativsysselsättning. En liknande situation hade vi när hästen skulle ersättas av traktorn. Traktorförsäljaren "förespeglade intjänade timmar, men glömde att tala om vad dessa timmar skulle användas till". (Larsson/Johansson s 13.)

Ytterligare en viktig faktor kopplad till behovet av snabbhet var arbetslönen. Hade man anställda körkarlar, så var det av betydelse om dessa hade låg eller hög lön. Hade de låg lön spelade det ingen roll om arbetet gick sakta. Men att ha en bättre avlönad kördräng bakom ett sävligt oxpar – det kunde inte löna sig.

Hade man få transporter, blev det inte heller särskilt viktigt med en snabb häst – den var ju uteslutande ett dragdjur. Oxen kunde alltid ge sitt värde vid slakt. Och hade man bara oxar, så fick man givetvis

använda dessa till kvarnen eller staden de gånger det behövdes.

Vinterarbetet och skogsarbetet

Förvånande få av meddelarna och författarna tar upp vinterarbetet. Kanske beror detta på att det var så självklart att hästen var bättre anpassad till snö och is än oxen. Oxen verkar ha haft lätt för att få in is mellan klövarna, vilket hindrade gången.

På vintern måste man ha broddade skor för att djuret inte skulle halka. Som nämnts var det lättare att sko en häst än en ox. Visst fanns det även broddade vinterskor för oxar. Men för hästar utvecklades ett helt system med broddskor, speciellt i norra Sverige. Var det djup snö kunde hästar utrustas med en sorts snöskor, trygor, vilket inte oxar kunde.

Något som inte riktigt framgår någonstans, men som måste ha varit en nackdel på vintern, var att oxarna nästan alltid gick i par och därmed behövde en dubbelt så bred plogad väg som en häst i enbet.

Vinterarbete hänger ihop med *skogsarbete* på så sätt, att det senare mest utförs om vintern. Några meddelare framhåller oxens fördel i skogsarbete, bl.a. att den var lägre än hästen. Möjligen är även detta påståendet från de sista "oxentusiasterna" (se avsnittet om Snabbheten). Oxar i par kan knappast ha haft det lätt att ta sig fram i skogen. Och hade man väl tämjt en ox till parkörning, så gick det inte att tämja om honom till enbet.

Erik Andersson från Rönö i Östergötland körde själv oxar till 1928. Han berättar, att när ved skulle hämtas från skogen, kunde man köra fram oxarna på åkern och hämta veden utmed gärdeskanterna, medan hästen användes om man blev tvungen att ge sig in i skogen. Hästens flexibilitet gjorde att den kunde lirka sig fram.

Förmodligen har oxar, där dessa använts i skogsbruket, mest körts i enbet samt mest nära hemmet. Hästen verkar ha varit det helt dominerande skogsarbetsdjuret. – Att komma ihåg är dock att modernt skogsbruk i större skala är något som först hör det

Skogsbrukets industrialisering möjliggjordes av hästen. Nordmarks socken i Värmland. Foto Carl Ohlin.

sena 1800-talet till, varför behovet av skogskörslor inte tidigare hade någon stor betydelse vid valet av dragdjur.

Sank eller stenig jord

Det kunde finnas andra naturliga hinder än snö. Sank mark anses av de flesta meddelare klaras bättre av oxar än av hästar. Klövar sjunker inte lika lätt som hovar. Å andra sidan kunde man sätta trygor på hästar även sommartid. Trygor användes tex i Värmland vid plöjning och harvning på särskilt sura myr- och mossodlingar. Men överlag var alltså oxar enklare att använda på sumpiga marker.

Mats Rehnberg sa en gång vid ett samtal, att den förmodligen viktigaste orsaken till att man använde oxar i Småland var, att

åkrarna var så steniga där. Oxarna slet inte sönder plogar eller årder. Harald Andersson i Långasjö socken uttryckte samma tanke så här: "Och kommer de /oxarna/ till en sten, då stannar de till, och när jag lyft stenen, då går de sta' igen utan ett ljud. /.../ En häst bara rusar på." (Larsson/Johansson s 149.) Hästen kunde alltså lätt slita av en lina eller sönder ett redskap, när man körde på en sten vid plöjandet.

Men det kunde också vara en fördel med en häst på steniga åkrar. Om det nämligen fanns många fasta stenar att sick-sacka mellan och om det var backigt, kunde en häst manövrera mycket bättre än oxar. En häst kunde också backa, vilket oxar inte klarade av. Jag vet därför inte om man med bestämdhet kan säga, att oxen passade bättre på steniga åkrar.

Lättheten att köra

Att, för en som inte närmare sysslat med oxar och hästar, ge sig på att karakterisera deras lynne, kan synas väl djärvt. Jag ska i alla fall göra ett försök. Som jag förstått det hela var huvudskillnaden, att oxarna var mer "tröga" i sitt sinne än de mer "dynamiska" hästarna.

Oxarna hade samma takt framför lasset antingen det var tungt eller lätt. Oxarna var därför fina på att dra raka jämna fåror på åkern. De var också utmärkta att använda tex vid tröskvandringar. Det oxar "en gång lärt, det sitter. Det är nästan omöjligt att ta bort det, vare sig det är ett ofog eller en bra sak." (Larsson/Johansson s 148.) Oxen kunde därför hitta på en hel del förtret för sin kördräng: blev en oxe "för trött av arbetet så lade han sig ner där han gick och tog sin vila i lugn, det hjälpte då inte att slå'n. /.../ Oxen steg vanligen godvilligt upp sedan han fått vila sig en kvarts timma och drog iväg med lasset." (EU 21407.) Det är förmodligen sådana situationer uttrycket "lat som en oxe" kommit av. "Det fanns oxar, som när de hörde välling-klockan ringa helt enkelt gick hem till oxhuset." (EU 33052.) Oxar måste ha munkorg på sig vid färd på väg annars skulle de stanna och beta i vägkanten. Oxen hade alltså en bestämd kapacitet och ett envist lynne. Det spelade därför inte så stor roll vem som körde oxarna, de gick rakt fram i sin takt antingen man bara gick med eller visslade och slog. Inte heller kunde man genom större körskicklighet undvika oxarnas eventuella lynnighet. Att köra dem kunde därför ofta överlåtas åt barn eller andra ovana.

Hästen var mer dynamisk. Den kunde användas på ett mer varierat sätt, men kanske viktigast av allt: den krävde ett personligt engagemang från sin tämjare och förare. "Det sades att den som skulle köra hästar måste vara mantalsskriven, dvs en fullgod karl; man var annars rädd för att hästarna skulle skena." (EU 33052.) Det fanns en större kontakt mellan häst och karl. Detta kan ha varit en av orsakerna till

att herrgårdarna så länge föredrog oxar. Där kom ju torpare eller statare, som ofta bytte arbetsplats, och körde djuren. Det engagemang i arbetet och den kontinuerliga kontakt som en häst skulle ha krävt, fanns inte.

Oxbygd och hästbygd på 1700–1800-talen

Vi kommer så till frågan, varför man i olika grupper och bygder i Sverige före "avoxningen" valde det ena eller det andra dragdjuret. Detta spørsmål är alltför stort och komplicerat för att här ge ett slutgiltigt svar på, men låt oss ändå summera lite och ställa upp några troliga samband.

För åkerbrukets körslor plöjning och harvning var oxen med sin stora styrka den lämpligaste dragaren. Den var praktisk att sätta lejd arbetskraft att sköta. Den åt billigt foder och gav ett bra slaktpris. Hästens fördel låg i dess större snabbhet och smidighet, och att den var mer lämpad för vinterföre. Hade man inga större behov av transporter över längre sträckor var oxen alltså att föredra. Bodde man i ett område med vinterföre en stor del av året samt med behov eller möjligheter till långa transporter plus en rätt rik hötillgång var hästen att föredra. Och var det en stor gård kunde en kombination av hästar och oxar vara en fördel.

Vi vet ju inte exakt hästens resp oxens utbredning på 1700- och 1800-talen, men vi kan urskilja ett par huvudområden. (Skåne och Västsverige har fått uteslutas här p g a brist på uppgifter från dessa områden.)

I norra Sverige – i stort sett norr om fäbodgränsen – hade man en lång vinter, många bisysslor som ofta krävde långa transporter samt fäbod- och myrslogsystem med dess frakter av bl a hö över långa avstånd. I Bergslagsområdet hade man dessutom de många vinterförorna. Det var ofta långa avstånd till sockencentrum och städer. Ett outbyggt vägsystem gjorde att vintertransporterna blev proportionellt sett ännu viktigare. Hästen blev en nödvändighet.

Kolkörslor kunde ge goda inkomster. Bild från Värmland. Foto Ölander.

Den sociala strukturen hade också en betydelse. De allra flesta var småbönder, som just lagom hade råd med en häst. Man hade inte råd att även hålla sig med ett par oxar hemma på gården. Istället fick åkerredskapen göras lite lättare att dra. Man hade också tvåhjuliga kärror istället för fyrehjuliga vagnar. En hel redskapsuppsättning för enbet byggdes upp. I norra Sverige hade man gott om hö, trots små gårdar, att föda en häst med.

I södra Sverige var oxen det viktigaste dragdjuret. Många gårdar hade bara oxar, men en del gårdar hade även ett par hästar. Vi vet inte hur pass vanlig den ena eller andra varianten var.

Om man nu bara hade råd med ett par dragare kunde valet av oxar orsakas av, att man inte behövde så många transporter. Det var mer ett självhushållningssystem och de transporter som behövdes var korta.

I södra Sverige fanns det ofta inte heller så mycket hö att tillgå, och sädesproduktionen hade ännu ej utvecklats så att den räckte att föda annat än människor med. Oxarna hade då fördelen att de var billigare, gav förtjänst vid försäljningen, var starkare samt klarade slätternas ofta sumpiga marker.

I Småland och angränsande landskap fanns det speciella anledningar att hålla dragoxar; att ha dessa som ett led i en uppfödning för försäljning.

En grupp som var stor i södra Sverige, och som var speciellt intresserad av att ha ett billigt dragdjur, var torparna. För dem var oxen idealisk.

En del bönder i södra Sverige hade både oxar och hästar. (Några kanske t o m bara hade hästar.) Det fanns ju en hel del transporter som måste skötas även i södra Sverige. Det fanns ett skjutsväsende, som var

speciellt utbyggt där, till vilket bönderna måste ställa upp med hästar. En del bönder hade också en överskottsproduktion att avyttra på marknaden. Det fanns även inkomstbringande foror av olika slag. Hade man väl både hästar och oxar på en gård, användes de senare främst vid jordbearbetningen, medan man körde med hästarna

vid lättare jordbruksarbeten. Hästen användes givetvis dessutom till de längre transportererna.

Oxarna gick nästan alltid i par. Det byggdes i södra Sverige upp en hel redskapsuppsättning för parkörning. Vagnen var det viktigaste åkdonet. Anpassningen till oxen som ledande dragdjur blev ibland tom

Vatten hämtas till gården. För dessa kortare transporter kunde oxar utmärkt användas. Rinna socken i Östergötland 1909. Foto K. O. Karlsson.

Åtta par oxar på ladugårdsbacken på Ballingsta gård i Huddinge socken, Södermanland. Oxarna levde länge kvar på herrgårdarna. Med statarnas ökade löner efter första världskriget upphörde dock oxarna att vara lönsamma – arbetet gick för långsamt.

hindrande för hästens införande. Så användes i södra Sverige (liksom i Danmark) länge det ineffektiva och ofta djurplågande bukaket för hästar. Detta för att det lätt kunde anpassas till oxokets redskap.

En särskild gårdstyp i södra och mellers-ta Sverige var adelsgodsen. Dessa höll sig, som det verkar, främst med oxar. En anledning var förmodligen, att man hade arrendebönder som svarade för gårdens transporter. Från Sätuna i Uppland, som vid sekelskiftet 1900 hade 25 oxpar och 2 hästpar, berättas: "Således använde de stora herrgårdarna sig av oxar, men de mindre jordbrukarna använde företrädesvis hästar /.../ Men vad beträffar Sätuna gård så hade de cirka 25 arrendebönder samt /.../ 62 torpare. Alla dessa /.../ skulle utföra körningar på väg. Fororna skulle ibland till Stockholm, och ibland till Gefle, Forsbacka eller så" (EU 32667). Arrendeböndernas hästar var en resurs. – 1600-tals adelsmannen Rålamb såg däremot arrendeböndernas hästar närmast som ett hot. Han verkar ha varit rädd att mista inkomster från de underlydande böndernas åkrar. Rålamb skrev att hästar är "den gemena Mannen ett tillfälle att alldeles försumma Åkerbruket, i thet

the bruka them till andra Körtzler och Krogereesor så myckit att när Hästen skall på Trässgården /trädesåker/ orkar han heelt intet mehr. Där emoot när Landtmannen litar mäst på Oxar, nödgas han blifwa wijdh Byn, och då sköta sin Åkers tarfwer" (ur Granlund s 150). Om detta speglar två motsatta sätt för adelsmannen att se på bondens hästar – som en resurs eller som ett hot – eller om de olika ståndpunkterna kan förklaras av en förändring av adelsgårdens produktion över 200 år från mer självhushållande till mer marknadsinriktad, kan man ju fundera på.

Oxarnas försvinnande kring sekelskiftet 1900

Varför valde man då att upphöra med dragoxar i södra Sverige? Det finns ganska många åsikter om detta. En vanlig är: "Att oxen undanträngts av hästen tycks mycket vara en modesak. /.../ Drängarna ansåg sig vara liksom lite förmer om de fick köra hästar" (EU 33052). Och i en annan variant: "Att köra med oxar ansågs förr bra mycket simplare än att köra med hästar. Vid Hall-sjö gård kördes oxarna av gamla torpare och statare. De yngre männen talade med

en viss anstrykning av förakt om Hallsjö-oxgubbarna" (EU 24658). Statusfrågan skulle alltså varit avgörande. Jag tror dock inte på denna förklaring. Det verkar dessutom som om hästarnas status kom först som en följd av den förändring som pågick. Istället var "den fullvärdiga oxen... den äldre bondetidens trygga symbol för välmåga". (Larsson/Johansson s 13.) Enligt Matyas Szabo började hästen i södra Sverige inte heller att utsmyckas vid stadsresor, förrän den hade gjort sitt intåg i jordbruket och därmed vunnit sin ställning som viktigaste dragdjur. Men om det inte var statusfrågan, vad var det då som påverkade förändringen?

En rad faktorer samverkade, men den

viktigaste var förmodligen jordbruksutvecklingen. Med större skördar av både hö och säd hade bönderna nu råd att hålla sig med hästar. Man behövde också dessa för den ökade marknadsinriktningen; mycket mer måste köpas och säljas. Dessutom blev skogsbruket en avgörande bisyssla för de flesta bönder. Till dragoxens nackdel verkade också att kött började produceras effektivare av rena biffkor än av oxar, samt att täckdikningen gjorde åkrarna mindre sanka. Vad som saknades var bara en tillräckligt stark häst. 1874 fanns alla förutsättningar klara för att ta emot de första ardennerhästarna i Sverige. Inom 50 år blev denna nya hästras helt dominerande i Sydsverige.

I Småland hade man specialiserat sig på oxuppfödning. Oxen dröjde därför kvar länge. Men på 1900-talet ersattes slaktoxen alltmer av biffkor, och denna småländska binäring försvann. Oxfora vid Vimmerby 1945. Foto Tage Ekelöv.

I Nordsverige fanns troligen redan från början en starkare hästtyp än i Sydsverige. Man hade där satsat mer energi på att föra in goda hästsorter från Norge och på att föda dem väl. Nordsvenska hästen åt inte heller lika mycket säd som ardenneren. Den kom alltså att i en förädlad form bli kvar i norr, där man med småjordbruken inte hade råd att föda en så stor häst som ardenneren, samt behövde nordsvenskens snabbare steg.

Oxen verkar längst ha dröjt kvar på herrgårdarna samt på vissa småbruk. På herrgårdarna kan orsaken ha varit att skjutsningarna, som ovan nämnts, länge sköttes av arrendatorernas hästar. Dessutom var, som också har nämnts, oxar en fördel om man hade tjänstefolk och dagsverkare att sköta dragdjuren. Först med arbetslöner-

nas höjning efter första världskriget fick herrgårdsinnehavarna ett motiv att få arbetet snabbare utfört. Kanske kom det då också att utföras med mer motiverade arbetare. I "Jordbruksatlas över Sverige" anses den ökade arbetslönen to m som den viktigaaste orsaken till oxarnas försvinnande.

"Att ha det förspänt" – men med vad? Det har varit en fråga för bönderna genom århundraden.

Källor

Otryckta

Nordiska museet, Etnologiska Undersökningen, Uppteckningar./I citat har normalstavning införts./

Samtal med: Erik Andersson, Rönö sn, Östergötland. Mats Rehnberg, Institutet för folklivsforskning.

Horse or ox as draught animal?

Before the mid-nineteenth century, the horse was the most important draught animal in the north of Sweden, while the ox predominated in the south of the country. This article attempts to explain the reasons for farmers' choices of draughts animals.

The horse was excellent to use in the winter, which was an advantage in *northern* Sweden, where it was easier to travel by sleigh over snow and ice than by cart or carriage over gravel and clay. Then again, the horse had the speed that was necessary for long journeys to the shielings, to remote hay barns and for the delivery of home-craft products. The horse was a more expensive eater than the ox, demanding hay instead of straw. But although farm holdings in the north were small, there was hay enough to be had in their forests. Because they could only afford to keep *one* horse, they modified all their implements for single harness. And because the horse was weaker than the ox, they tried to make up for this by reducing the weight of their implements.

The ox was stronger than the horse, its slaughter-house value was much higher and as a straw-eater it was much cheaper to feed. In *southern*

Sweden the ox was found to be the most suitable draught animal because winters there were shorter and farmers did not have to carry loads for such long distances, added to which, hay was less easy to come by in unforested areas. Some of the larger farms, though, could afford to keep both horses and oxen, in which case the horses would of course be used for passenger and other transport.

Several conditions had to be met before the horse could supersede the ox as a draught animal everywhere in the country. It was not until the agrarian revolution that plainland areas also became capable of producing sufficient hay and corn to feed horses. The growing commercial emphasis made long-distance transport increasingly important. Forestry, a winter-time occupation, grew in prominence. As a result, where a really strong working horse—the Ardennes—was introduced in Sweden in 1874, it very quickly supplanted the ox. Oxen were retained longest on small holdings and manor farms but as agricultural wages improved, manorial farmers could no longer afford to let work continue at the leisurely pace of the ox.